

УДК 323.1(=163.41)"19"(049.32)
323.1(=18)"19"(049.32)
323(497.115)"1945/1969"(049.32)
94(497.11)"1945/1969"(049.32)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2023.1.jan.291-310>
Научна критика и полемика/Scientific review and polemics
Примљен/Received: 13. 1. 2023.
Прихваћен/Accepted: 23. 3. 2023.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд
kokanzokan@yahoo.com

Широко, а преуско: Критички осврт на једну хвале вредну књигу*

Апстракт: Рад представља критички осврт на књигу Игора Вукадиновића, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2021). Представљен је садржај дела и указано је на његове добре и лоше стране, првенствено на једностраност у закључцима.

Кључне речи: Игор Вукадиновић, Косово и Метохија, Албанци, аутономија, Јосип Броз Тито

Много је књига о Косову и Метохији, али је мало која оваквог обима и урађена на тако обилној грађи и литератури. Ако се томе дода угледни издавач и чињеница да је аутор рођен 1990. године, онда је јасно да она мора привући пажњу стручне јавности. Књига се састоји од предговора, краћег увода и пет великих поглавља подељених на велики број мањих одељака означених бројевима.

У Предговору (стр. 9–18) аутор укратко представља садржај монографије која је произашла из његове докторске дисертације, наводећи главне изворе и литературу које је користио. Већ у предговору, Вукадиновић скреће пажњу на до сада превиђену чињеницу да су синтагму Косово и Метохија сковали југословенски комунисти и да је она у употреби тек од Другог светског рата (17). То је наговештај смелих открића и

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

оригиналних ставова које млади аутор износи на више места у даљем тексту монографије.

Увод (19–42) носи помало неодговарајући поднаслов – „Српско-албански односи 1878–1941“. Вукадиновић, као и многи његови претходници, корене српско-албанских сукобљавања смешта у доба Велике источне кризе 1875–1878. У свом Уводу он укратко описује ток кризе, миграциона кретања која је она проузроковала и зачетке албанског националног покрета. Даље, такође врло лапидарно, прати стање у Косовском вилајету, ослобођење Косова и Метохије 1912. године, Први светски рат и немирно стање после њега. Цео други део Увода посвећен је политици Комунистичке партије Југославије према Албанцима и Косову и Метохији. Ово је утолико оправдано што се књига бави том облашћу управо под комунистичком влашћу, те је баш зато то требало да буде истакнуто и у поднаслову Увода. И док се већи део Увода може оценити као јасан, прегледан и добро утемељен, при његовом крају се појављује наговештај главне слабости која ће се у књизи јавити на безброј места, умањивши њен квалитет. Реч је о једностраном посматрању догађаја и процеса, као и о тумачењу чињеница из сужене националне перспективе која подразумева да су само Срби увек трпели неправду. Тако на страни 41, говорећи о националном саставу Политбироа ЦК КПЈ, Вукадиновић наводи да су кадрови из Словеније и Хрватске у том телу имали бројчану надмоћ, иако је у те две републике живело само 32% становника. Овако наведене, чињенице делују непобитно, али је њихова доказна вредност знатно умањена вађењем из ширег контекста који аутору пречесто измиче из видног поља: у те две покрајине је био сконцентрисан значајан део југословенске индустрије, па није случајно и већи део чланства и руководећег кадра те радничке странке био одатле, а не нпр. са Косова и Метохије. Ако се томе додају последице идеолошких борби и сплетки, одбојности већине припадника националних мањина према КПЈ и други фактори, јасно је да се не може тек тако говорити о некој „антисрпској завери“. Наравно, аутор те речи нигде не користи, али на мноштву примера показује да теорију о антисрпској завери фактички прихвата.

То се уз многобројне експлицитне наводе види већ и по томе што Тита, који је од 1937. био на челу Политбироа и деценијама одлучујућа личност југословенског комунизма, скоро ни на једном месту (изузев у цитатима) не зове тим надимком по коме је постао светски познат, већ искључиво Броз – како то обично чине задрти антикомунисти и српски националисти. Ово чини чак и тамо где га спомиње у две узастопне реченице и где би бар добар стил захтевао примену различитих речи ако

је то могуће. То је ружан манир преостао из времена распадања социјалистичког система и раних деведесетих година. Као такав, он потиче из политичке а не научне сфере (иако ни антикомунисти Стаљина никад не зову Џугашвили, ни Лењина Уљанов), и код иоле осетљивијег читаоца буди сумњу у ауторову непристрасност. У наставку текста, Вукадиновићева несклоност вођи југословенских комуниста и тумачење његових потеза искључиво антисрпским намерама недвосмислено ће се показати.

Прво поглавље носи наслов „Простор Косова и Метохије у Другом светском рату (1941–1945)“ (43–137), а његов садржај се бави већ добро обрађеним делом новије српске историје. Аутор понавља већ познату причу о окупацији и подели области, терору над српским и црногорским становништвом и изгону међуратних колониста, али је обогаћује коришћењем албанских извора из архива у Албанији. Чињеница да се аутор потрудио да научи албански и да је истраживао у до сада слабо доступним архивима у Албанији се не може довољно похвалити: Вукадиновић је тако постао један од наших ретких истраживача коме су оба подвига пошла за руком.

У наставку аутор говори о покретима отпора на Косову и Метохији, уз чини се, преувеличавање значаја четника – који баш као ни комунистички партизани, због етничке структуре становништва и снаге окупатора и колабораната нису успели да се ефективно укорене у тој области. Вукадиновић говори о слабости Народноослободилачког покрета, указујући на значај ђаковачке групе албанских комуниста који ће деценијама играти водећу улогу у области, као и на њихов двосмислен положај као чланова две комунистичке партије (албанске и југословенске), и истовремено окупационих чиновника и чланова покрета отора. За главног међу њима, касније водећег косовскометохијског функционера Фадилџа Хоџу, тврди да је сарађивао с окупатором, али то ничим не документује – изузев наводом службе безбедности из осамдесетих година да је Хоџа, наводно, издао Бору Вукмировића и Рамиза Садикџа. Није јасна мотивација зашто би Хоџа то урадио, а ни докази нису баш чврсти. Вукадиновић је, међутим, и овде као и на мноштву других места, склон да недовољно критички прихвати половичне информације или оне из друге руке, и да на основу њих извлачи далекосежне закључке. Контакт Хоџе с представницима квислиншких власти аутор тако тумачи искључиво завереничким мотивима, не остављајући могућност да се радило о тактизирању условљеном одбојношћу већине Албанаца према партизанском покрету. Иако могућност постојања сумњивих намера нипошто не треба унапред искључити, без чврстих доказа оне се не могу узимати као

потврђене чињенице. Тако Вукадиновић и убиства неких актера приписује наводној Хоџиној жељи да се ослободи сведока својих контаката – већ 1943. У складу с овим, аутор разлоге због којих носиоци албанске власти толеришу (како каже) шиптарске комунисте тумачи њиховом жељом да себи осигурају „потенцијалну заштиту у случају пораза фашизма у Европи“ (стр. 85). Аутор говори о практичној подели улога, да би албански национални покрет у сваком случају имао представнике на победничкој страни – која год она била. Иако не треба искључити ни могућност да су неки представници окупационог апарата и тако размишљали, не делује много вероватно да је већина њих гледала тако далеко, када то нису радили ни колаборанти у другим крајевима. Вероватније је да се радило о типичној испреплетаности рођачких и земљачких веза, које су отварале широке „сиве зоне“ могућности и потребу за ангажовањем на две стране или прелажење с једне на другу.

Аутор је уверљивији кад наводи бројне примере „прелетача“ и људи који су били прво на окупаторској, па на народноослободилачкој страни. Такви су већ давно идентификовани, прво у полицијским извештајима, а онда и у историографији. Неки су раскринкани убрзо након рата, неки касније, али је свакако чињеница да су се многи од њих увукли у нови апарат власти и да су починили доста зла. Међутим, ни то није био чисто албански феномен, иако је због горе наведених разлога и потребе нових власти за стицањем поверења и подршке код Албанаца био израженији.

Аутор закључује да је врх КПЈ искористио Други светски рат да „постави темеље своје националне политике на Косову и Метохији“ (стр. 100), стварајући Главни штаб који је, по аутору, прејудуцирао аутономију и доводећи на чело Фадила Хоџу. С друге стране, иако наравно говори и о реакцији Политбироа на фамозну Бујанску конференцију, због сужене чисто националне оптике, у њој и у неким другим поступцима не види покушаје осетљивог лавирања комунистичког врха у настојањима да придобије Албанце и покрене их у борбу на својој страни. У остатку поглавља приказани су ослобођење области и побуна албанских одметника која је уследила. Говорећи о том раздобљу, Вукадиновић импутира да је Врховни штаб штедео Албанце при мобилизацији за Сремски фронт, док је српску омладину из централне Србије одмах слао на положаје (127). Међутим, он сам посвећује, сасвим оправдано, много простора тешкоћама мобилизације Албанаца, која је због слабости нових власти морала да се изводи одложено и уз помоћ бивших квислинга, а доводила је и до побуна нових регрута. Међутим, уместо да из тога извуче очигледан закључак да су Албанци с правом сматрани за непоуздане и да зато нису тако брзо

мобилисани и слати на фронт, аутор сугерише да се радило о некаквој антисрпској намери. Догађаји које и сам описује су показали да би најбоље било да Албанце нису ни мобилисали (тј. груписали и наоружавали), али би то било политички неприхватљиво српском становништву јер би га навело баш на закључак који је Вукадиновић извео: да се Албанци штеде, а Срби жртвују. Ово утолико пре, што су већ тада неки ширили гласине да „Тито жртвује Србе, а штеди Хрвате, Албанце итд.“

Друго поглавље, „Успостављање аутономије (1945–1948)“ (стр. 139–289), бави се првим послератним годинама и конституисањем Аутономне косовско-метохијске области. Као ауторе аутономије Вукадиновић наводи Тита, Кардеља и Владимира Бакарића, а као разлог наводи то што на крају рата није било могуће предати Косово и Метохију Албанији. Притом се позива на сведочење Владимира Бакарића из 1968. године (141). Вукадиновић представља аутономију као компензацију Албанцима за изостанак промене границе, што је она делимично и била. Међутим, због недостатка више извора или зато што се згодно уклопило у његово виђење догађаја, аутор ово *post festum* сведочење узима здраво за готово као целу истину. Притом занемарује друге факторе које Бакарић није имао разлога да спомиње 1968. године, као нпр. планове врха југословенских комуниста да под своју контролу, на овај или онај начин, ставе Албанију, потребу да се не отуђе Срби, да се не подстакну сепаратизми других народа који би имали и већу политичку тежину итд. Мало даље, говорећи о разговорима о будућности Косова и Метохије вођеним 18. фебруара 1945, Вукадиновић цитира Кардеља који је рекао да би најправилније било да област припадне Албанији, наводећи, међутим, да међународне околности и деловање реакционарних снага то не дозвољавају, као и да би то окренуло Србе против Југославије (147), што је сведочанство да су главни комунистички руководиоци водили рачуна о више фактора приликом креирања своје политике. Мало даље (161–162) цитира накнадну верзију Фадила Хоце о настанку косовскометохијске аутономије, зачињену сведочанствима других актера. Ауторов закључак је да о том питању није било консензуса у врху Комунистичке партије Србије 1945. године.

Позивајући се на изјаву из дискусије из 1968. године, Вукадиновић наводи да је област добила аутономију због албанске националне мањине (166). Иако је ово у доброј мери тачно, треба имати на уму политички контекст и време када је изјава настала. Чињеница је да је током послератних деценија настанак обе аутономне јединице у оквиру Србије тумачен разним разлозима – од решавања питања националних мањина,

преко решавања српског националног питања, решавања националног питања на нивоу целе земље, историјским, културним економским, спољно-политичким и другим разлозима. Штета је што се аутор није мало осврнуо на та различита виђења која би му омогућила да сагледа питање у много ширем контексту, а што би му помогло да стигне до изнијансираног виђења сложене прошлости.

На 142. страни Вукадиновић наводи да 1944. године руководство Комунистичке партије у Србији није знало где су границе Србије и да ли су Косово и Метохија у Србији. Ово је тачно, али чињеница је да унутрашње границе у том тренутку нису ни могле бити познате као и да се није подразумевало да Косово и Метохија морају припасти Србији – што се видело у већ цитираној Кардељевој изјави на стр. 147. У крајњој линији, то је била последица различитих аспирација актера, али и чињенице да су те области и ушле у Југославију као делови српске и црногорске краљевине. Вукадиновић без коментара прихвата изјаву Фадила Хоџе по којој се он успротивио подели области између три републике и изјавио да Косово и Метохија „привремено“ треба да буду повезани са Србијом. Иако је изјава дата деценијама касније, у очигледно апологетском контексту, она одсликава различита размишљања о томе како решити статус те области, о којима има сведочанстава и у другим изворима.

У наставку Вукадиновић говори о организацији власти, тврдећи сувише уопштено да су у њој највећим делом остали исти људи који су у њој били и током окупације. И док је за већи број „прелетача“ у вишим сферама власти то доказано, овакву паушалну тврдњу за све нивое власти би тек требало доказати. У персоналном саставу органа власти и онемогућавању повратка колонистима, аутор види само „спровођење албанске националне идеологије“. Потреба државног и партијског врха да балансира између пострадалих колониста и придобијања непријатељских Албанаца није довољно уважена. И док је онемогућавање повратка колонистима заиста ишло у прилог албанским узурпаторима њихове земље, тврдња о персоналном саставу власти је проблематичнија, односно захтевала би детаљније истраживање: да ли су у власти заиста свуда били стари људи, или су можда и нова лица заступала стару политику, тј. расположење својих средина? Насупрот томе, Вукадиновић не спомиње жалбе албанског становништва од којих су неке биле и утемељене (тако нпр. он прихвата службену верзију да се 17. македонска бригада у Ђиљану није светила за своје губитке приликом напада одметника на то место, иако је изгледа доста масовно неселективно убијање цивила нашло потврду и у документима УДБ-е).

Представљајући Косово и Метохију као албанску аутономну област, Вукадиновић истовремено у уставном решењу из 1946. године види елементе конфедерализма, а у самој чињеници постојања две аутономне јединице у Србији, плод Титове антисрпске политике. Занемарио је висок степен централизације земље (који неки истраживачи називају лажном федерацијом) у то доба, учитавајући у непосредно послератно раздобље неке тенденције које су се испојиле тек две и више деценија касније – што није исторично. Његово виђење је у директној супротности с подједнако екстремним приказима о наводном потпуном одсуству аутономије у том периоду, који се могу наћи у делу иностране литературе. Штета је што се он уопште не осврће на њих, јер би му то истовремено омогућило да критички преиспита и своје и туђе ставове.

У другом делу поглавља, Вукадиновић се осврће на неке примере територијалних аутономија у европским земљама и њихов допринос решавању мањинских питања, али је због малог броја примера овај део остао скица. Аутор није склон територијалним аутономијама, али му с друге стране „боде очи“ чињеница да је Срби у Хрватској и Босни и Херцеговини нису добили. У овом делу конкретно спомиње Србе у Хрватској који с учешћем од 14,5% у становништву те републике нису добили аутономију, за разлику од Албанаца који су чинили 8,15% становништва Србије (стр. 175). То је један од типичних примера где аутор на основу тачних чињеница, али посматраних изван ширег контекста, извлачи погрешне закључке. Начелно, Срби у Хрватској су такође могли добити територијалну аутономију, али уз хрватско опирање таквом решењу постојало је више фактора који су говорили против тога: пре свега територија на којој су насељени би имала још гори географски облик (у смислу територијалне компактности и саобраћајне повезаности) од ионако компликованог облика Хрватске. Поред тога, Срби су као остали јужнословенски народи важили за државотворан и с матичном републиком, док су у Хрватској због већег учешћа у НОБ-у били презаступљени у органима власти те републике. Уз то, они су у много већем проценту били склони комунистичкој власти од Албанаца, који су скоро листом били против ње. Осим тога, српска већина у споменутих крајевима Хрватске је била различита (од огромне до једва натполовичне) у различитим деловима тог простора који службено ионако никад није био ограничен. Питање засебних школа се због истог језика није постављало у форми како је оно постојало у случају националних мањина. Могло би се наставити с набрајањем. Исто важи у случају Босне и Херцеговине, где би се онда уз српску територијалну аутономију отворило и легитимно питање хрватске,

нпр. у западној Херцеговини и тако у недоглед. Нажалост, Вукадиновић, фиксиран на антисрпску заверу, није имао склоности да ствари посматра у мало ширем контексту па је занемарио ова и друга питања с тим у вези. То је зато умањило сазнајну вредност овог дела текста, упркос доста детаљном навођењу правних норми и осврту на територијалне аутономије и решавање мањинског питања у другим земљама.

Следећи одељак овог поглавља бави се односима с Албанијом и местом Косова и Метохије у контексту Титових жеља да прошири свој утицај на Албанију. Као и неки ранији истраживачи, Вукадиновић узима здраво за готово да је југословенски врх био спреман да уступи ту област Албанији ако би она ушла у неки вид заједнице с Југославијом. Међутим, на основу извора које аутор наводи, па и оних из албанских архива, још увек није сасвим јасно колико озбиљно је Енвер Хоџа тражио ту област, ни колико озбиљно су Тито и његови најближи сарадници размишљали о предаји покрајине Албанији. Другим речима, колико се Хоџа правио да је одувек био добар албански патриота, односно колико је југословенско руководство користило Косово и Метохију као мамац ради привлачења Албаније и учвршћивања свог утицаја у њој. Вукадиновић верује да је Тито истовремено хтео да привуче Албанију и да умањи Србију, али за то не наводи непобитне доказе. С друге стране стоје докази да је Титу и друговима било јасно да би уступање Области Албанији Србима било неприхватљиво – што се посредно одразило на одлуку да се Косово и Метохија доделе Србији. Из свега познатог се види да је југословенски комунистички врх, колико год често био крут, имао више осећаја за политичке финесе и потребу лавирања од Вукадиновића који те особине због сужене националне перспективе није успео да уочи. У наставку овог дела говори се о економској сарадњи Југославије с Албанијом, али се, зачудо, не цитира важна књига Божице Славковић Мирић о тој теми – иако је ауторова библиографија иначе изузетно богата и актуелна. У контексту односа с Албанијом аутор наводи и неједнак третман националних мањина у две земље, а не пропушта ни да спомене репатријацију Албанаца рођених у Југославији и изостанак репатријације Албанаца придодшних из Албаније током Другог светског рата (на ове последње се иначе осврће на више места у делу).

Велики део овог поглавља (215–260) бави се „присилним исељавањем српских међуратних насељеника“, како је аутор назвао то потпоглавље. Том темом су се бавили многи аутори, с очитим закључком да је онемогућавањем повратка дела колониста, односно одузимањем земље једном делу те популације, нарушена национална структура Косова и

Метохије. Вукадиновић се разликује по томе што наизглед боље документује догађаје и процесе, али и по томе што број оних који нису могли да се врате повећава на две трећине. Не спорећи чињеницу да су косовско-метохијске власти чиниле много да отежају повратак избеглих и протераних, и да југословенски врх није учинио довољно да га омогући, једностраност поново мути квалитет историјског виђења: Вукадиновић види преваходно српски национални интерес, а не и потребу југословенског врха да, ради учвршћивања своје власти, па у крајњој линији и државе, нађе компромис између оправданих захтева велике већине насељеника за повратком на своја имања и нужде да се умири и, ако је могуће, придобије албанско становништво. При том колонисти – упркос томе што је Вукадиновић доста писао о њиховом очајном економском положају у избеглиштву и после њега – остају оно што су међуратне власти и хтеле да они буду: оруђе у националној борби. Иако број оних који према аутору (који нема поверења у податке косовско-метохијских власти) нису могли да се врате изгледа понешто преувеличан, остаје утисак да ни Вукадиновићу у овој ствари сами колонисти нису били на првом месту. Он не уважава чињеницу да је већина оних који нису могли или хтели да се врате, као и оних који су накнадно ипак напустили област, нашла нову егзистенцију у Војводини – која је после Другог светског рата добила српску већину, и где су већа безбедност и ниво економског развоја омогућавали бољи и мирнији живот. Занемарујући шири контекст, фиксиран на национални интерес на Косову и Метохији, аутор занемарује чак и чињеницу да су и некадашњи косовско-метохијски насељеници допринели повећању удела Срба у становништву Војводине.

Последњи део овог поглавља приказује интеграцију многих припадника квислиншког и окупационог апарата у структуре нове власти на Косову и Метохији. Тај проблем је већ дуго познат, а Вукадиновић на основу бројних полицијских докумената слика праву галерију сумњивих ликова који су услед слабости нових власти, недостатка кадрова, прикривања информација и других разлога успели да се увуку у нови државни апарат, укључујући војску и полицију. У том контексту је споменуто око 200 учитеља који су током окупације доведени из Албаније, а који су остали у земљи и после ослобођења, као и неких 45 који су доведени на захтев нових власти на Косову и Метохији. Иако се можемо сложити да је идеолошка и политичка исправност тих кадрова била крајње упитна, уношење упоредне перспективе и посматрање проблема у контексту решавања националног питања у целој земљи, односа са суседима и „пролетерског интернационализма“ би појаснило да то није био албански

спецификум: учитељи за школе других мањина су довођени и из других земаља, или су заостали после окупације као нпр. бугарски.

Аутору смета „национални кључ“ који су нове власти покушале да примене у саставу државног апарата. Уз оправдану замерку да је то често чињено сувише механички, без обзира на квалитет и поузданост кадрова, требало је више нагласити да је национална заступљеност Албанаца од учешћа у чланству Партије до органа управе још деценијама заостајала за њиховим учешћем у структури становништва. Без тога се не може потпуно разумети готово насилна смена српских и црногорских кадрова од краја педесетих година, о којој Вукадиновић касније доста опширно пише.

Треће поглавље носи наслов „Епоха националне равнотеже (1948–1957)“ (стр. 191–426). На почетку поглавља аутор разматра правна акта којима је дефинисана аутономија Области. Степен њене аутономије Вукадиновић од почетка види као „изузетно висок“ (294). Будући да је он један од ретких аутора који има такво мишљење, оно се мора видети као врло оригинално али, чини нам се, не и утемељено на историјским чињеницама – поготово ако се оне не схватају само као слово правних прописа. Штавише, аутор сматра да су аутономна права АКМО проширена Уставним законом из 1953. године, а као један од аргумената наводи паралелизам органа власти на нивоу републике и аутономних јединица, при чему су републички органи остајали надређени. Уз то, промена Устава Србије би изазвала промену статуса аутономних јединица – што и није превелик аргумент за тврдњу о повећању аутономије. Други, нешто бољи аргумент у корист ауторове тврдње је то што Скупштина Србије није више потврђивала Статут АКМО. Он је, међутим, морао бити у складу с Уставом Србије. Такође, у партијској хијерархији, косовскометохијски функционери су остали испод републичких – што је у партијској држави било од одлучујућег значаја.

Као и многи други, Вукадиновић види Кардеља као главног носиоца децентрализације Југославије. Иако је Кардељев допринос развоју у том смеру несумњив, приписивати „заслуге“ за историјски развој (у коме год правцу) само једном човеку је нетачно. Било би исправније говорити о њему као о коаутору и гласноговорнику неких друштвених тенденција.

Велики део овог поглавља је посвећен односима с Албанијом, њиховом прекиду после Резолуције Информбироа, новом позиционирању те земље према Југославији и утицајем таквог развоја на Косово и Метохију. У том контексту доста пажње је посвећено функционерима који су пристали уз Информбиро, емигрантима и диверзантима, сукобима на

граници, а потом и краткотрајним покушајима нормализације међудржавних односа 1954–1956. Прилично нову тему аутор је отворио истраживањем екстремне албанске емиграције и њених веза с Великом Британијом и САД.

У наставку поглавља аутор приказује изградњу друштвено-политичких организација и економије у Области. Вукадиновић наводи процентуално учешће Срба, Црногораца и Албанаца у три сазива Народног одбора АКМО, учитавајући у статистичке податке наводну албанску превласт у том телу, док је она била незнатна само у трећем сазиву (344). Исто тврди и за среске скупштине, али је читаоцу немогуће да то провери будући да не наводи и процентуалну структуру становништва дотичних срезова. С друге стране, призната је подзаступљеност Албанаца у Партији. Оно што аутор не спомиње и не објашњава је несразмерна презаступљеност Црногораца у управним телима и Партији, која представља феномен вредан истраживања – и то не само зато што би се тиме бацило другачије светло на положај Срба у Области.

И у овом делу Вукадиновић наводи примере бивших квислинга који су интегрисани у државни и партијски апарат, а спомиње и негођење ратних злочинаца откривених 1955/56. Важна појава која је обрађена у овом поглављу је признавање националне припадности Турака, као и отпори које су албански националисти, наводно укључујући и Фадилу Хоџу, пружили том процесу. Петнаестак страна је посвећено економском развоју Области, уз ауторов закључак да не стоји тврдња о његовом економском запостављању у овом периоду. Стиче се утисак да је та оцена прелако дата и да је за доношење мериторнијег суда требало предочити више упоредних статистичких података за све делове земље и за развој на различитим привредним пољима. Двадесет страна (370–391) је посвећено културним приликама, образовању и разним облицима подизања културног нивоа становништва. У контексту културног пејзажа, аутор се бави и притисцима на Српску православну цркву и одузимањем њене имовине од стране среских народних одбора, упадајући поновно у замку преуског посматрања и занемарујући да су верске заједнице у целој земљи биле под разним врстама притисака чија снага и облик су зависили од места, политичког тренутка, обима имовине, држања појединих свештеника итд. Тако је феномен прогона религије и верских заједница од стране комунистичких власти од европског сведен на уски косовско-метохијски, и то само српскоправославни, иако се и на мање од две стране посвећене скидању зара и фереце видело да су и друге верске заједнице трпеле притисак. Већа пажња је посвећена покушајима исељавања

муслимана из АКМО у Турску и настојањима власти да то спрече. И другом важном моменту који се некад повезује с исељавањем, акцији разоружавања становништва 1955/56, посвећена је одговарајућа пажња уз јасно и документовано побијање многих стереотипа који се о тим темама могу наћи у албанској и добром делу западне литературе.

Ако се за ове две теме може рећи да су врло коректно обрађене, уз спомињање насиља приликом разоружавања, за следећи одељак који се бави Призренским процесом се може рећи да представља право откриће. Вукадиновић је стекао огромну заслугу јер је после више деценија скинуо вео с једне врло спорне афере чија је суштина дуго била сакривена од јавности, а која је истовремено политички инструментализована – посебно после 1966. Он је користио документе истраге и процеса који су компромитовали водеће албанске политичаре, а који су потом на више деценија нестали у тами тајних архива.

Ако се у последњем делу трећег поглавља Вукадиновић показао као вредан истраживач, у следећем, под насловом „Кардељева замка – укључивање партијског врха у питање положаја аутономије (1957–1964)“ (427–509), он је у највећој мери показао своје слабости у извлачењу закључака које су већ споменуте у приказу претходних поглавља. Тако је већ критикован редуccionизам који се у овом поглављу види већ по спомињању Кардеља у његовом наслову. Аутор заступа тезу да је Кардељ био иницијатор савезног мешања у косовскометохијске послове, а све с циљем слабљења федерације и осамостаљења Словеније. Ово заиста личи на „теорију завере“. Нити је Кардељ био једини актер, нити је он деловао независно од друштвено-економских чинилаца који су крајем педесетих година ишли у правцу слабљењу федералних веза. Зато је немогуће Комисију за националне мањине тумачити као инструмент мешања у послове Србије и за јачање Албанаца, како то Вукадиновић чини. Аутору поново недостаје шири југословенски контекст из кога би могао ишчитати да је до настанка комисије дошло у склопу повећаног, тј. обновљеног интересовања за решавање националног питања у том периоду. Без довољно аргумената, аутор Комисију представља као партијски орган чији је задатак био „да ојача аутономију Косова и Метохије и учврсти албанску политичку доминацију у области“ (430). У том светлу аутор види и повећано инсистирање на сразмерном учешћу Албанаца међу запосленима. То је, међутим, био стари циљ власти који је требало да буде и практични доказ политике равноправности. Проблем је, међутим, био то што се до краја педесетих година структура запослених заиста није поклапала са структуром становништва, а када су донекле сазрели услови за по-

маке на том пољу (већи број школованих Албанаца), промене су почеле да се изводе механички, уз замену српских кадрова албанским, такорећи на силу. Колико је пораст етнички мотивисаног насиља и притисака на Србе био последица овакве политике а колико других фактора, требало би тек утврдити поређењем с другим крајевима земље. Није се могло очекивати да аутор у склопу свог истраживања испита и то питање, али је баш зато требало да буде опрезнији у извођењу закључака: једно је регистровање последица, а ипак нешто друго на основу последица закључивати о узроцима, који могу бити и вишеструки.

Аутор има примедбе и на појачано спровођење двојезичности које је уосталом, било прокламовано, али не и озбиљно практиковано од краја Другог светског рата. Међутим, ту је као и на другим пољима било више препрека. С једне стране, недостајало је наставника који би припаднике две највеће националне заједнице учили језику оне друге, а с друге стране, често је и код припадника тих заједница недостајало воље да се научи језик оних других. Нажалост, Вукадиновић не региструје те финесе, иако су оне оставиле трага у изворима.

Важан део овог поглавља је посвећен расправама које су претходиле промени устава 1963. године. И поново се Кардељ види као главни и одговорни кривац за слабљење Југославије, чиме су наводно били погођени само Срби. Иако аутор то не каже тако дословно, то је смисао, будући да друге народе (Хрвате и Бошњаке који тада нису били признати под тим именом) чији припадници су у тек нешто мањем проценту живели изван матичних република, не спомиње. Тако Вукадиновић, нпр. у фусноти 61 на стр. 448, говори о исељавању Срба из Хрватске и БиХ у Србију, али не и о исељавању Хрвата у Хрватску и Бошњака у Босну и Херцеговину, тј. занемарује тенденцију коју су југословенски социолози уочили још у доба социјализма – да су се припадници свих народа највише селили у правцу својих матичних република или покрајина. Јасно је да и југословенски и српски устав из 1963. Вукадиновић сматра јачањем аутономије, иако се изгледа на стр. 457 и сам колеба у којој мери.

Вођен својом чисто националном перспективом, аутор укидање срезова, о коме такође говори у овом поглављу, види као слабљење Срба и јачање аутономије, тј. централизације власти на нивоу Области – што је она свакако и била, али зачудо у припајању двадесет катастарских општина новоствореној општини Лепосавић а тиме и АКМО, не види јачање српског становништва у Области, што је својеврсна противречност. Исто тако, повећање савезне помоћи Области од 1957. он тумачи као федерално мешање и слабљење Србије, а не као нормалну потребу сваке

државно-правне заједнице (па и једнонационалне, као што је Немачка после 1990. године) за колико-толико равномернијим економским развојем свих делова. На више места спомиње неразвијеност јужних делова централне Србије који нису добијали одговарајућу развојну помоћ, али не поставља питање да ли би Србија морала да улаже још више у економски и друштвени развој Косова и Метохије, да није било и савезне помоћи, односно не би ли у том случају неразвијене општине централне Србије добијале још мање. Исто тако, потеже питање улагања у српске крајеве у Хрватској и Босни и Херцеговини, али без улагања у историјско-економску анализу развоја дотичних република – да не говоримо о чињеници да је део Срба из тих крајева од највећег индустријског центра у држави, Загреба, делило свега 70–80 километара и никаква језичка баријера; слично је било с још неким великим индустријским центрима као што су Осијек, Винковци, Сисак или Славонски Брод. Он изражава и неверицу у страх југословенског врха од разбуктавања национализма на Косову и Метохији услед недовољног економског развоја, иако је он добро документован и иако је време показало да је баш економска неразвијеност Косова и Метохије била један од главних разлога зашто је до експлозије национализма прво дошло баш у том делу Југославије. Оно где се можемо сложити с Вукадиновићем је да би било рационалније да се савезна помоћ додељивала неразвијеним општинама и крајевима којих је било у свим републикама, уместо републикама Црној Гори, Македонији, Босни и Херцеговини и АКМО као целинама. Међутим, не сматрамо да је добро образложена теза да је област Косова и Метохије помоћ добијала с намером да се ослаби Србија, а поготово не да се олакша осамостаљивање Словеније! Такође и теза о економском помагању Црне Горе, Македоније и АКМО да се не би везивали за Србију је спекулација коју ничим не доказује, а њену уверљивост руши и то што из списка потенцијалних „савезника“ Србије који су примали савезну помоћ брише Босну и Херцеговину (459).

Економски развој АКМО који је био несумњив, аутор ипак преувеличава јер га не пореди с другим деловима земље. Тако он тврди да привредне активности сеоског становништва нису улазиле у израчунавање просечног националног дохотка јер су се одвијале у „сивој зони“ (462), али – ако је заиста тако било – није јасно зашто би сељачки приходи били забележени у другим деловима земље, а само на Косову и Метохији не би. За животни стандард каже да због високог наталитета није могао да достигне југословенски (463), што је тачно, али на другом месту у књизи каже да је он био скоро на југословенском нивоу, а бољи од

српског. Сам наталитет приписује неспремности албанских функционера да подстакну контролу рађања – што се сигурно не може искључити – али (наводећи општу пронаталитетску политику југословенских власти и спомињући Титово кумовање сваком деветом детету у једној породици) превиђа да је висок наталитет одлика већине заосталих друштава, те да су косовскометохијске Српкиње у просеку рађале тек нешто мање од Албанки. Ову последњу чињеницу и сам наводи у фусноти 231 на 502. страни.

Последњи део овог поглавља (475–496) бави се развојем школства и стварањем албанске интелектуалне елите. Он је у доброј мери прозопографски обојен и заснован на лакше проверљивим изворима. Због тога је ауторово виђење водећих албанских интелектуалаца који су стасали у том раздобљу као најблаже речено проблематичних, много уверљивије него бројне тврдње у остатку књиге. Вукадиновић је поново насликао упечатљиву галерију ликова који су често одлучујуће утицали на процесе и збивања у Области, не само у време о коме непосредно говори, него често и деценијама касније.

На одређени начин, овај део добија свој епилог у наредном, који говори о оснивању и делатности илегалних сепаратистичких организација чији вође и чланови су највећим делом били из редова школске и студентске омладине и њихових професора. Логичан наставак поглавља је део о националистички мотивисаном насиљу над Србима и њиховом исељавању. Уз непобитност чињенице да је дошло до пораста насиља крајем педесетих година, ипак нема доказа да се радило о планској и координисаној акцији како то аутор тврди на страни 506 – утолико пре што је и сам већ навео неке разлоге исељавања Срба, пре свега механички примењен национални кључ у запошљавању који је пречесто подразумевао отпуштање Срба зарад запошљавања Албанаца.

Последње поглавље носи наслов „Укидање суверенитета Србије на Косову и Метохији (1964–1969)“ (стр. 511–714), а по свом обиму је могло представљати засебну књигу. У првом делу аутор говори о рушењу Александра Ранковића, а потом о томе како су албански политичари, уз подршку српских који су се на време престројили, то искористили да преузму одлучујућу улогу у Покрајини, пре свега чистком безбедносног апарата од српских кадрова. Упоредо с тим је текла офанзива за повећање аутономије Косова и Метохије, али и исељавање српског и црногорског становништва. Део борбе за „већу афирмацију албанске народности“ је било и залагање за двојезичност, која је *de facto* водила у неучење српског језика од стране Албанаца и усвајање књижевног језика Албаније, затим захтев за употребу албанске заставе (што је неким другим мањинама било

дозвољено), а посебно захтев да се промени уставни положај покрајина. Настојања су ишла у правцу тога да покрајине не само добију придев „социјалистичка“ (што је тумачено као део државности), него и да постану конститутивни део федерације. Аутор у детаље прати ова спорења, током којих су се, између осталог, легитимисали и захтеви да Косово и Метохија постану република. Коначну одлуку о обиму аутономије донео је Тито. У поглављу су описани држање српског врха у условима после пада Ранковића и слаби покушаји да се промени политика југословенског врха према сопственој републици, односно према аутономним покрајинама у њеном саставу.

Бујање албанских националних захтева подстакнуто је жељом југословенског врха да поправи односе с Албанијом, чему аутор посвећује доста простора. Последица је било јачање злоћудних утицаја из те земље на косовскометохијске Албанце. Међутим, Вукадиновић не види те покушаје југословенског зближавања с Албанијом као политику усмерену ка Албанији, него ка Србији!

И у овом поглављу се доста опширно говори о финансијској помоћи за Косово и Метохију, уз навођење статистичких података и излагање теза о природи те помоћи у сличном регистру као и раније, само што је аутор у овом поглављу отишао још даље устврдивши да се на Косову и Метохији живело као у другим крајевима Југославије, те да су плате у непољопривредним делатностима биле веће него у Војводини, Црној Гори и Босни и Херцеговини, док су незнатно заостајале за југословенским просеком, као и да су пољопривредна домаћинства имала већи приход од оних у Црној Гори, Македонији и Босни и Херцеговини (640) – што је еклатантан пример како свакој статистици треба тумачење. Такво посматрање не узима у обзир ни удео људи који су радили за плату, ни колико чланова домаћинства је живело од те плате, односно колико људи је уживало приходе од пољопривредног имања. Теза да су ниже цене углавном нивелисале нешто ниже плате се само делимично може прихватити: хлеб је можда мање коштао на Косову него у Словенији, али је словеначки фрижидер или телевизор подједнако коштао и на Косову и у Словенији. Посебно је неодржива теза да су развијене републике великим дотацијама косовскометохијској привреди спречавале одливање радне снаге из те Покрајине у развијене делове земље. То је једноставно у супротности с чињеницама, јер да је то био циљ и да се то могло постићи, не би толико људи из Босне и Херцеговине и Србије отишло на рад у Словенију. Један од главних проблема косовскометохијских Албанаца била је управо њихова непокретност условљена ниским квалификацијама,

незнањем већинског језика и културним разликама. Те особине су их везивале за завичај где су могли да се, макар и као незапослени, ослоне на мрежу рођачких и пријатељских веза и познанстава и на приходе других чланова домаћинства. Када је почело масовније исељавање Срба и замена српских и црногорских кадрова албанским, то је за неке Албанце отворило могућност запошљавања на Косову и Метохији, али је истовремено, због одласка стручњака, отежало функционисање и напредовање локалне привреде.

О процесу исељавања Срба под разним облицима притиска и заташкавању тог процеса говори велики део овог поглавља. Истовремено, Вукадиновић констатује и усељавање Албанаца из других крајева у Покрајину (659), што је у складу с тенденцијама које смо горе споменули. Већ то усељавање око 30.000 Албанаца је великим делом демографски изједначило исељавање око 40.000 Срба и Црногораца у периоду од 1961. до 1971, али и додатно нарушило етничку структуру Покрајине.

Двадесетак страна овог поглавља посвећено је детаљном опису насилних демонстрација у новембру 1968. године и њиховом заташкавању. У закључку тог дела Вукадиновић организацију демонстрација приписује неким албанским професорима – што се никако не може искључити – али на основу извора из друге руке. Чини се да је макар оперативни део спровела организација Револуционарни покрет за уједињење Албанаца, али би и ту накнадну информацију требало испитати. У сваком случају, аутор указује да демонстрације нису угрозиле доношење уставних амандмана. Усвајање тих промена, које су заиста ослабиле Србију, и дискусије пре њиховог усвајања представљају завршницу књиге. Наравно, и сада је ту теза о завери против Србије. Ако се не би имао у виду вишедеценијски развој, она би се могла учинити вероватнијом у светлу садржине уставних амандмана. Међутим, оно што и овде минира уверљивост је ауторова тврдња да је Тито малтене намерно припремио распад земље којом је владао (714). Поставља се питање, зашто би то урадио? Он је био врло свестан свог имиџа и брижно га је неговао, па изгледа невероватно да би хтео да оде у историју као владар после чије смрти се земља коју је обновио после комадања у Другом светском рату неславно распала. У складу са својом тезом, Вукадиновић тврди да је Тито створио косовскометохијски проблем. Он оспорава и од краја шездесетих година често спомињану тврдњу да је Косово (како је САПКС преименована) највећи југословенски проблем (706). Чак и ако се демонстрације из 1968. занемаре (јер те године је било демонстрација широм земље) и узме у обзир Маспок три године касније, следећа експлозија албанског

сепаратизма 1981. која је покренула последњу фазу распадања Југославије, демантује ауторов закључак.

Под насловом „Закључак“ Вукадиновић на крају сумира све што је изнео у својој обимној књизи (715–727). Ово је пречесто случај у књигама наших историчара, да сажетак замењује прави закључак који би подразумевао заокружено промишљање обрађених тема, а то би у овом случају требало да укључи и поглед у време после онога које књига обрађује – утолико пре што је од њега прошло пола века па су и последице накнадних догађаја јасне, тј. омогућавају јасније сагледавање и догађаја и процеса обрађених у овој монографији. Иза Закључка следи резиме на енглеском (729–747), списак скраћеница (749), те импресивни списак извора и литературе (751–778) и индекс (779–783).

Шта рећи на крају овако дугог приказа овако обимне књиге? Млади аутор је уложио огроман рад на коме му треба одати највеће признање. Уз истраживања у српским архивима, потрудио се да истражује и у архивима у Албанији и на Косову и Метохији. Литература коју је користио је не само обимна и врло модерна, него укључује и наслове на албанском и неколико других страних језика, што је такође врлина коју треба најтоплије поздравити. Као што је читалац овог приказа већ могао да увиди, приказивачеве критике нису упућене ни ауторовој марљивости, ни изворној бази, ни избору литературе, већ његовом усконационалном посматрању личности, догађаја и процеса. Не стављајући их у шири контекст и не поредећи, или поредећи их само из националне перспективе, аутор пречесто долази до закључака који су само делимично одрживи или су чак потпуно неодрживи. У жељи да учини услугу свом „национу“, учинио му је медвеђу услугу. Нешто за шта је он хтео да буде на „ползу отечества“, послужиће непријатељима Србије као рудник података које ће користити против ње. При том се не треба плашити примитивних и једностраних критичара којима Вукадиновићево дело и не треба да би ширили своју бајковиту верзију косовскометохијске историје, него оних „умерених“ који ће његову књигу читати с мање благонаклонности него аутор овог приказа, у њој уочити исте слабости и искористити их да подзидају своје тезе. Штета! Ово је могла да буде сјајна књига, а остаће само јако корисна.

Резиме

Аутор приказа се критички осврнуо на обимну књигу Игора Вукадиновића о аутономији Косова и Метохије. Похваљена је Вукадиновићева огромна марљивост као истраживача, али је скренута пажња на једностраност његових закључака. Посматрајући догађаје, личности и процесе из уско националне перспективе, Вукадиновић долази до закључака који су само делимично тачни или недовољно утемељени у историјским изворима. Због тога није успео да огромни материјал који је прикупио у српским и албанским архивима и нашао у литератури на више језика, укључујући албански, искористи на прави начин.

Summary

Zoran Janjetović

BROAD, AND YET TOO NARROW. A CRITICAL REVIEW OF A COMMENDABLE BOOK

Abstract: This paper is a critical review of Igor Vukadinović's book, *The Autonomy of Kosovo and Metohija in Serbia (1945–1969)*, (Belgrade: Balkanological Institute SANU, 2021), in which I tried to point out its both good and bad sides, primarily its one-sided conclusions.

Keywords: Igor Vukadinović, Kosovo and Metohija, Albanians, autonomy, Josip Broz Tito

The review deals critically with the book of Igor Vukadinović on Kosovo's autonomy. Vukadinović's diligence as a researcher is lauded, but it is pointed out that his conclusions are biased. Vukadinović views events, processes and persons from a narrow national perspective, reaching thus conclusions that are only partly true or insufficiently grounded in historical sources. For that reason, he did not manage to utilize in the best way huge quantity of materials that he had found in Serbian and Albanian archives and gleaned from relevant literature in several languages (including Albanian).